

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Чуйко Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені
Юрія Федьковича, м. Чернівці

Чаплак Ян Васильович, кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені
Юрія Федьковича, м. Чернівці

Цінності є базовою категорією у структурі особистості, визначаючи не лише її сприйняття світу й оціночне ставлення до нього, але й неповторність і унікальність кожної людини. Проте зі зміною світу, не лише його інформатизацією та технологізацією, але й такою кардинальною, як відбувається в Україні, зумовленою тривалою війною, трансформації зазнають і цінності особистості, не стільки у їх змісті, скільки в ієрархії цінностей кожної людини. А, оскільки система цінностей, яка формується в особистості в процесі її розвитку, соціалізації та дорослішання, принаймні, частково відображає цінності соціуму, в якому вона живе, дослідження її складу й особливостей набуває особливої актуальності у ситуації масштабних і часто незворотних змін у суспільстві, тією чи іншою мірою зумовлених / спричинених війною.

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій особистості є досить досліджуваною в психології; так, до її вивчення зверталися Е. Дюркгейм, Г. Олпорт, М. Рокич, Ш. Шварц, S. Mashlah, E. Purc, M. Laguna, L. Sagiv, А. Павліченко та багато інших.

До прикладу, S. Mashlah [23] аналізував роль особистих цінностей працівників у тому, як вони діють, мислять та почуваються на робочому місці. А науковці E. Purc та M. Laguna [25] виявили, що автономія у роботі / професійній діяльності може служити посередником між цінностями особистості та її готовністю проявляти / приймати інноваційну поведінку.

C. Russo, F. Danioni, I. Zagrean та D. Barni [27] вивчали вплив спонукання на добровільну зміну людиною її цінностей, оскільки це пізніше може відобразитися на її поведінці.

P.R. Collins, J. Sneddon та J. A. Lee [16] досліджували зв'язок між цінностями дітей, їх загальною самооцінкою та п'ятьма компетенціями: соціальною, навчальною, спортивною, поведінковою, – та фізичним виглядом.

I. Borg, D. Hermann та W. Bilsky [15] проаналізували зв'язок особистих цінностей у німецьких студентів з їх ставленням до правопорушень. А E. Kuusisto, I. de Groot, D. de Ruyter, I. Schutte, та I. Rissanen [22] досліджували життєві цілі студентів, розуміючи поняття мети, з одного боку, як те, що пов'язане з реалізацією життєвих цілей людини, з іншого, – вважаючи, що мета має служити не виключно самій людині (не бути егоїстичною), але й іншим людям, громаді, світу природи та людського суспільства загалом, цивілізації. Тоді як K. A. A. Gamage, D. M. S. C. P. K. Dehideniya та S. Y. Ekanayake [17] вивчали роль індивідуальних цінностей студентів у виборі ними підходів до опанування навчальними предметами та їх навчальних досягненнях.

Тобто науковці звертаються до вивчення та дослідження найрізноманітніших аспектів проблеми цінностей особистості. Проте фундаментальність проблеми та її цікавість зумовили вибір її як предмету нашого дослідження.

Звернемося спочатку до розуміння поняття цінностей науковцями.

Зазначимо, що одним з перших проблемою цінностей зацікавився Г. Олпорт, виділивши види цінностей, орієнтуючись на ідею Е. Шпрангера, та створивши тест визначення цінностей, який діагностує: 1) теоретичні; 2) економічні; 3) естетичні; 4) соціальні; 5) політичні; 6) релігійні цінності та відповідні їм типи особистості [3, с. 99–100].

Іншим видатним дослідником цінностей та творцем власної методики їх аналізу став М. Рокич, який заснував власну, когнітивну теорію цінностей на таких положеннях: 1) загальна кількість справді важливих цінностей, що мотивують поведінку людини, відносно незначна; 2) цінності людей мають для них суб'єктивну значимість; 3) цінності організовані та поєднані у систему; 4) джерело цінностей окремої людини – в культурі народу та соціумі; 5) цінності значною мірою впливають на прояви різних соціальних явищ [12], – та поділив людські цінності на термінальні (що визначають поведінку людини, зорієнтовану на відповідні цілі та ідеали) та інструментальні (засоби досягнення визначених цілей). М. Рокич трактує цінності у когнітивному аспекті, вважаючи їх переконаннями людини щодо бажаного. На думку вченого, люди володіють схожим / аналогічним переліком цінностей, організованих ієрархічно, і саме за ієрархіями цінностей люди відрізняються [26].

Ш. Шварц, у свою чергу, запропонував свою теорію цінностей, неодноразова перевірка якої засвідчила, що виділені ним цінності можна виявити у різних людей в різних культурах, отже, їх можна визнати універсальними, як і їх структуру та взаємозв'язки. Проте ієрархія цінностей, за Ш. Шварцем, є суб'єктивною, властивою певній групі людей. Теорія Ш. Шварца заснована на тому спільному, що поєднує різні попередні теорії цінностей: 1) цінності впливають на людину; активуючись, вони поєднуються з переживаннями (у випадку загрози певній цінності); 2) цінності пов'язані з постановкою / визначенням цілей, що спонукають діяти, щоб реалізувати / досягнути / втілити ці цінності; 3) вони не пов'язані з

конкретною ситуацією чи діями; вони проявляються постійно; 4) цінності служать критеріями вибору й оцінки (дій, подій, явищ, ситуацій тощо); цінності починають усвідомлюватися людиною, коли наслідки її дій по-різному впливають на різні її цінності; 5) цінності впорядковані за значимістю в ієрархічну систему пріоритетів; 6) цінності керують діями людини, а її поведінка впливає на цінності [29].

За Ш. Шварцем, цінності (які є бажаними позаситуативними цілями людини, що вирізняються своєю важливістю та керують життям людини, володіючи мотиваційною силою [25]) представляють цілі [28], до яких прагне людина, необхідні для її виживання, що відображають: 1) біологічні потреби організму; 2) потреби у міжособистісній взаємодії; 3) групові / соціальні потреби, – а між різними цінностями існує різний ступінь сумісності / конфлікту, причому суміжні цінності передбачають схожі моделі поведінки щодо їх досягнення.

Ш. Шварц виділив такі цінності: 1) самоспрямування (self-direction) – визначає самостійність мислення, вибору, дії людини та її незалежність; 2) стимуляція (stimulation) – сприйняття новизни, виклику, підтримання оптимального рівня активації; 3) гедонізм (hedonism) – пошук задоволення для себе, насолода життям; 4) досягнення (achievement) – успіх, компетентність з погляду вимог / стандартів; 5) влада (power) – соціальний статус, престиж, домінування, успіх; 6) безпека (security) – стабільність суспільства і стосунків, гармонія, відчуття власної безпеки; 7) відповідність / конформність (conformity) – стримування всього, здатного зашкодити іншим чи порушити соціальні норми; 8) традиція (tradition) – повага, відданість, прийняття звичаїв групи / культури; 9) доброзичливість (benevolence) – турбота про благополуччя інших («внутрішньої групи»), з ким людина близько спілкується; 10) універсалізм (universalism) – розуміння, толерантність, вдячність, захист добробуту всіх і усього навколо [29].

Поєднуючись, десять основних сфер цінностей Ш. Шварца утворюють пов'язані мотиваційні спрямування (до прикладу, доброзичливість і традиційність – відданість власній ін-групі). Крім того, вчений розташував цінності по колу, де поряд опиняються найбільш схожі цінності, а навпроти – протилежні за значенням; вони утворюють у підсумку чотири мотиваційні орієнтації особистості: на збереження, зміцнення / підвищення себе, на відкритість до змін і самотрансценденцію, – які, в свою чергу, поєднуються у дві основні орієнтації особистості: на самозбереження та на ріст / розвиток [29].

На думку багатьох авторів [8, с.101], цінностям властиві дві основні характеристики: 1) значущість (для людини); 2) певний характер / зміст / якість, – і, на наш погляд, це цілком логічно, адже обидві ці характеристики співвідносяться з розумінням поняття цінності. Науковці також схильні до думки, що усі явища дійсності можна подати / представити у вигляді набору різних цінностей, що відображають оцінку людиною цих явищ з погляду власних інтересів і потреб. При цьому А. Павліченко вважає, що у науковій літературі як досить самостійні виокремлюються три способи тлумачення цінностей та ціннісних орієнтацій [8, с.115-116]: 1) асоціювання їх з поняттями роздум, переконання, осмислення (тобто когнітивний спосіб, але мотиваційною силою вони не володіють а є, за суттю, рефлексією зовнішніх впливів); 2) тлумачення їх з погляду соціальної установки, що забезпечує ціннісну регуляцію поведінки та діяльності людини; 3) цінності пов'язані з поняттям потреби / мотиву, що акцентує їх спонукальну силу, причому самому науковцю імпонує саме третій погляд на цінності, де, на його думку, поєднуються мотиваційна і когнітивна особистісні сфери. Однак, зважаючи на те, що цінності у людини формуються неусвідомлено та імпліцитно, їх не можна нав'язати людині чи спонукати / схилити її свідомо й осмислено прийняти як власні, ми не схильні розуміти цінності ні суто когнітивно (як переконання), ні як соціальну установку (що зазвичай усвідомлюється). Так,

вони найбільше пов'язані з потребами людини (як це продемонстрував А. Маслоу) та вмотивованістю досягти певної значимої мети, що мислиться / оцінюється людиною як цінна. Проте, ми схильні вважати, що цінності не постійно / не завжди мотивують активну поведінку / діяльність людини, а роблять це лише у тому випадку, коли володіють мотиваційною силою, яка свідчить про бажаність цінності, з одного боку, проте водночас про її недоступність для людини у певний момент бажаності, – з іншого. Тобто цінність набуває мотиваційної сили та особливого значення лише у випадку, коли вона являє собою незадоволену потребу в її отриманні. Якщо ж цінність не лише бажана, але й наявна, доступна, – зайвою стає вмотивована поведінка людини з її досягнення. У тому ж випадку, якщо людина вмотивована діяти, досягаючи мети отримання цінності, яку вона вже має, мова може йти не про пересічну людину, а про перфекціоніста, якому мало доступного, йому потрібне найліпше, і ще ліпше і так далі.

Додамо, що, на нашу думку, доступність для людини визначених нею цінностей, особливо тих, яким нею відведені найвищі щаблі в їх ієрархії, впливає на її сприйняття світу та ставлення до нього (визначає їх).

Ю. Шайгородський [13], орієнтуючись, з одного боку, на значну кількість різних визначень цінностей і ціннісних орієнтацій в науці та на багатоманітний зміст, що включається різними науковцями до цих понять, - з іншого, намагається побудувати цілісну модель ціннісних орієнтацій особистості, включаючи до неї: 1) мотиваційно-смісловий аспект (термінальні та інструментальні цінності, життєві плани та властивості особистості); 2) комунікативно-орієнтаційний аспект (оцінка міжособистісних взаємин і їх розвитку, рівень довірчості стосунків, обговорення особистих питань, рівень конфліктності, оцінка самопочуття у стосунках); 3) процесуально-результативний аспект: навчально-пізнавальний, суспільна та вільна активність.

Цінність, згідно А. Павліченко, – це будь-який об’єкт, що має життєво важливе значення для суб’єкта, яким може бути не лише одна людина, але й різні за обсягом групи людей. Також вчений зазначає, що уперше в науку поняття цінності ввів І. Кант, розуміючи її як моральний норматив, спільний для людей [8, с. 99]. На думку вченого, базові цінності особистості поєднують / ті особливості, що вони мисляться нею як найбільш бажане та привабливе в контексті ідеального стану людини, а також уявлення про те, наскільки певний тип поведінки може виглядати привабливим для неї й оточуючих [8].

Зазначимо, що цінності – це базові уявлення / переконання людини, що проявляються у її ставленні та поведінці, при прийнятті рішень, і відображають думку суспільства про те, що добре. Система особистих цінностей – це досить стійка складова внутрішньої структури особистості, завдяки якій вона вирішує, що добре чи погано для неї та інших. Цінності засвоюються та приймаються людиною як власні в процесі її розвитку та соціалізації, проте відбувається це не раціонально і цілком усвідомлено, а, скоріше, несвідомо і неочевидно / початково непомітно. У результаті у кожної людини формується власна унікальна система цінностей.

R. Kesberg та J. Keller [20; 21] вважають, що цінності – це абстрактні переконання людини, що служать орієнтирами у її житті, визначаючи, чого саме прагне досягти людина, її цілі, та впливають на оцінку нею подій, життєвих ситуацій та людей. Цінності пов’язані з певними цілями, проте незалежні від ситуації чи конкретних обставин. Тобто у різних ситуаціях цінності стабільні, і якщо людина, до прикладу, цінує доброзичливість, вона має її проявляти постійно, незалежно від того, як складається ситуація. Отже, роблять висновок науковці, будь-які ситуації, з якими людина стикається у житті, до яких вона потрапляє, та їх наслідки, оцінюються нею на основі її індивідуальних цінностей, які, за суттю, можуть мало залежати від особливостей ситуації, проте характеристики ситуації здатні по-різному

вплинути на поведінку людини, що мотивується її цінностями, а поведінка є водночас функцією ситуації та особистості.

Цінності відображають мотиваційний аспект важливості та значущості життя людини [14]. Вони є центральною складовою особистості та служать смислоутворюючими системами: тобто цінності завжди володіють власним смислом для певної людини. Крім того, G. G. N. Poorkami, V. Fallah та L. Salimi [24] цілком слушно наголошують, що осмислене життя (життя, яке має сенс) саме являє собою цінність.

S. Mashlah доречно, на наш погляд, зазначає, що цінності не просто те, що відноситься до сфери етики чи моралі, вони – основа того, чому віддає перевагу людина, до чого прагне, і вивчення цінностей і їх ролі у житті людини здатне допомогти зрозуміти їх важливість і значимість [23].

За С. Russo, F. Danioni, I. Zagrean та D. Barni [27], цінності – відносно стабільні, проте не незмінні абстрактні цілі, що впливають на життя людини.

Нам імponує думка Л. Гридковець щодо цінностей як суттєвої характеристики світогляду людини, оскільки цінності дозволяють осмислити дійсність і позицію людини в ній, визначаючи водночас наше сприйняття та інтерпретацію подій [2].

Цінності – показник індивідуальних відмінностей. Цінності – це загальні переконання людини щодо бажаних цілей, що відрізняються між собою та загалом важливістю, вони служать керівними принципами в житті людини чи групи, мотивують дії людини. Цінності виходять за межі конкретної ситуації та дій і цим відрізняються від вужчих за змістом понять. Проте цінності є критерієм виборів людини, її вчинків і оцінки їх наслідків, здатних відобразитися на самих цінностях. Цінності – це той зразок, за яким оцінюються рішення та вибори людини [30].

Також, на наш погляд, цікавим і цілком доречним в контексті досліджуваної проблеми є зазначена Т.С. Яценко обставина, що декларовані

людиною цінності та її реальні цінності можуть відрізнятися, що виявляється у її діях і поведінці [7].

Кожна людина не лише має власні цінності, але й організовує їх у певну ієрархічну систему, подумки розташовуючи цінності від більш значимих до менш важливих для себе. При цьому не всі цінності у цій системі можуть виявитися наявними у її житті чи доступними для неї за першої потреби. Проте далеко не завжди це мотивує людину отримати їх (за відсутності) чи доступ до них: спочатку вона може оцінювати ймовірність це зробити та зусилля, які доведеться для цього прикласти. І якщо вони виявляються надмірними, з погляду і в оцінці людини, вона може погодитися з відсутністю бажаної цінності, принаймні, до ліпших часів і можливостей. Проте це, додамо, не стосується браку в людини першорядних цінностей (вершини її ієрархії цінностей).

Нам імпонує думка про те, що цінності людини задають / визначають певні межі щодо прийняття нею важливих рішень, визначення керівних моральних принципів, інтерпретації світу та подій у ньому, розуміння своїх пріоритетів [18].

C.G. Ionescu, E. M. Ciuperca, A. Cotel та M. Licu [19] вважають, що цінності – це концепції, які стосуються того, що є насправді значимим у житті людини; цінності можуть перетворитися на цілі, мотивуючи людину їх досягти, орієнтуючись на важливість цінності для людини. Цінності – це когнітивні структури, емоційно забарвлені, що створюють систему пріоритетів, важливих для особистості та пов'язані із сенсом життя. Вони можуть змінюватися, узгоджуючись з цінностями групи, до якої належить людина, чи зміною її уявлення про своє ідеальне Я, тобто, пов'язані з ідентичністю людини.

Поняття «цінність» визначає все те, що є найбільш значущим і важливим для людини, що може стати ідеалом для неї. А виражаючись як певне ставлення до предметів і явищ дійсності, що мотивує до прояву

відповідної активності, цінності існують у формі ціннісних орієнтацій. Ми цілком погоджуємося з думкою О. М. Хлонь [10, с. 163] щодо того, що не варто ототожнювати поняття цінностей і ціннісних орієнтацій, оскільки цінності можуть служити оціночною категорією, а також являти собою цілі, досягнення яких прагне людина, тоді як ціннісні орієнтації прямо пов'язані з мотиваційною спрямованістю особистості. Крім того, на нашу думку, цінності особистості далеко не завжди стають її ціннісними орієнтаціями; вони можуть перетворитися на такі, якщо налаштовують і спрямовують людину на реалізацію певної цінності, або на досягнення бажаної цінності, відсутньої / недоступної для особистості у певний момент.

М. П. Бліхар [1] зазначає, що поняття ціннісних орієнтацій було включено до психології соціологами У. Томасом і Ф. Знанецьким ще століття тому і розумілося авторами поняття як соціальна установка з відповідними складовими (когнітивною, афективною та поведінковою). Зазначимо, що сучасні визначення ціннісних орієнтацій насправді, при усій різноманітності, недалеко відійшли від тлумачення їх як соціальної установки, що визначає ставлення людини до оточуючого світу та його складових та впливає на формування та розвиток особистості, входячи до її структури та визначаючи цільову спрямованість особистості та ступінь готовності до її реалізації, ієрархію її переваг і поведінкових принципів та внутрішній світ особистості загалом.

На думку Ю. Шайгородського, ціннісні орієнтації – це цілісна мотиваційно-сміслова особистісна структура, що визначає цілісність і спрямованість особистості на певні цілі та життєві плани, виявляючись у її поглядах, переконаннях, якостях особистості [13].

Д. М. Кислинська розуміє ціннісні орієнтації як складний соціально-психологічний феномен, що визначає спрямованість особистості, її підхід до бачення, розуміння та тлумачення світу та надає сенс поведінці та вчинкам особистості [4].

А. Павліченко [8] стверджує, що система ціннісних орієнтацій особистості остаточно формується лише за умови вищого рівня її розвитку, виконуючи функцію регулятора поведінки людини у найбільш соціально динамічних системах, коли особистість виявляє своє ставлення до цілей життя та визначає засоби їх задоволення / досягнення. Додамо, що це формування частіше відбувається імпліцитно.

Ціннісні орієнтації – це заснована на існуючій ієрархії цінностей спрямованість особистості на сприйняття й оцінку об'єктів і явищ відповідно до їх важливості та значимості для людини та на досягнення цілей, що володіють екзистенційним смислом для неї [9].

На думку С. В. Матяж та А. О. Березянської [6], ціннісні орієнтації визначають: 1) спрямованість інтересів і бажань людини; 2) ієрархічну структуру об'єктів / явищ, яким віддається перевага; 3) цільові та мотиваційні стратегії особистості; 4) рівень її переваг; 5) уявлення людини про наявне та механізми його поділу за ознакою значущості для неї; 6) ступінь готовності та налаштованості людини реалізувати власний життєвий план. Крім того, у підсумку, вони характеризують індивідуальну своєрідність людини.

Згідно О. П. Коханової [5], ціннісні орієнтації – це спрямованість особистості на досягнення певних цілей, які мають / володіють життєвим значенням для людини, та на визначені засоби їх досягти (певні способи поведінки особистості).

Ми також схильні погодитися з поглядами О.М. Целякової, що ціннісні орієнтації більше виявляються у ситуації, коли людині доводиться приймати доленосні рішення, здатні вплинути на її подальше життя, відокремлюючи важливе від неважливого / менш важливого [11].

Хоча цінності особистості поєднуються у досить цілісну систему з взаємопов'язаними елементами та ієрархічною структурою, науковці ділять їх на окремі види. Так, А. Павліченко визначає цінності універсальні (любов,

безпека, свобода, знання тощо) (або загальнолюдські); внутрігрупові (політика, релігія, ідеологія) та індивідуальні (особливості / властивості) [8, с. 100]; наявні та потенційні (яких ще можна / потрібно досягти); природні (незалежні від людини) та соціальні (створені людиною / суспільством); матеріальні, які пов'язуються із задоволенням практичних потреб людини, та духовні – пов'язані з вищими формами розвитку свідомості / усвідомлення людини [8]. Науковці також виділяють види цінностей за такими ознаками: відповідно до свого об'єкта: матеріальні / конкретні та морально-духовні / абстрактні; за метою привласнення та прояву: альтруїстичні та егоїстичні; за способом вияву та схильністю до змін – стійкі та ситуативні; за значенням у людській діяльності / активності: термінальні й інструментальні; за належністю: особистісні / індивідуальні, групові, суспільні, національні, загальнолюдські. Їх також ділять відповідно до виду діяльності людини [1].

Проте, нам важко погодитися з думкою Ю. Шайгородського [13], що цінності, перш за все, варто, згідно їх домінуючого спрямування, ділити на альтруїстичні та егоїстичні, адже вони / їх тлумачення людиною цілком суб'єктивне.

Мета нашої статті – теоретично проаналізувати поняття цінностей і ціннісних орієнтацій, провести емпіричне дослідження взаємозв'язку цінностей з особистісними характеристиками респондентів.

Для досягнення *мети* статті та перевірки її проблемного питання, чи пов'язані цінності людини з її особистісними характеристиками, ми провели емпіричне дослідження, де вибіркою стали студенти-першокурсники ЧНУ ім. Ю. Федьковича – майбутні психологи (n=78), переважно дівчата; середній вік респондентів – 17,83 років.

У процесі емпіричного дослідження перевірялася *гіпотеза* щодо можливого зв'язку диспозиційних характеристик особистості з її цінностями.

У дослідженні було використано методи: *теоретичний*, що передбачав теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, систематизацію й узагальнення поглядів та ідей науковців щодо розуміння поняття цінностей; *емпіричний*: методика О.Б. Фанталової «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» у різних життєвих сферах», заснована на ранжуванні 12 цінностей; методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, що досліджує ціннісну сферу особистості на основі ранжування термінальних та інструментальних цінностей (по 18 кожних); особистісний опитувальник «Велика п'ятірка» Р. Маккрає, П. Коста, що діагностує п'ять диспозиційних факторів: екстра- та інтровертованість, прихильність / відмежованість, експресивність / практичність, емоційну стійкість / нестійкість, здатність до самоконтролю / імпульсивність, – які досить повно здатні схарактеризувати особистість.

Зазначимо, що середні показники за методикою М. Рокича свідчать, що серед *термінальних* цінностей респонденти частіше від решти (менші показники середніх за рангами) обирають активне діяльне життя ($\mu=7,93$), вірних друзів ($\mu=8,05$) і пізнання ($\mu=8,1$) (власне, те, що є реальною цінністю за будь-яких кризових умов), тоді як навпаки, менше вони цінують упевненість у собі ($\mu=11,92$), творчість ($\mu=11,6$) і щастя інших людей ($\mu=11,23$) (що насправді, менш доречне чи й потрібне / цінне в ситуації війни); серед *інструментальних* цінностей, цінностей-засобів, досліджувані віддають перевагу цінностям дисциплінованості ($\mu=8,07$) та працьовитості ($\mu=7,57$), здатним забезпечити досягнення цінностей-цілей, тоді як менше від решти цінують прояв терпимості ($\mu=11,17$), широких поглядів ($\mu=10,39$) та почуття гумору ($\mu=10,16$), які, на нашу думку, взаємопов'язані, проте далеко не завжди доречні / потрібні у ситуації війни з погляду досягнення за допомогою них цінностей-цілей (термінальних).

Методика О.Б. Фанталової натомість дає можливість не лише проранжувати перелік цінностей, вибудувавши з них власну ієрархію

цінностей, але й повторити ранжування за ознакою доступності для респондентів цих цінностей та виявити розбіжності між результатами двох ієрархій. Саме на них ми зосередимо свою увагу. Отже, аналізуючи розбіжності між двома виборами цінностей респондентами (R): важливістю цінностей для людини та їх доступністю, ми виявили: 1) за кожною цінністю методика (без виключення) існують суттєві розбіжності, які методика визначає як наявність внутрішнього конфлікту в респондента (якщо необхідна та бажана цінність виявляється надто недоступною), чи внутрішнього вакууму (випадок, коли цінність, яка виявляється дуже незначимою для людини, виявляється надто доступною (в надлишку)); 2) лише за цінністю «краса природи та мистецтва» відсутні випадки внутрішнього вакууму у вибірці, тобто краси природи не буває забагато для досліджуваних; 3) найбільше внутрішнього вакууму респонденти відчувають за цінністю пізнання (44,87 % вибірки), тобто нової і не завжди позитивної інформації для них поступає надміру (іноді – не хотілося б щось знати), як і навчальної інформації, до обсягу та новизни якої першокурсникам ще важко звикнути; 4) тоді як внутрішній конфлікт досліджувані (60,25 % вибірки) найчастіше переживають через бажаність і важливість цінності «щасливе сімейне життя» та брак / відсутність її доступності, оскільки щасливе сімейне життя, та іноді й саме життя, руйнується війною; 5) дещо менше відчуття внутрішнього вакууму (рідше утворюється надлишок доступності цінності) у досліджуваних пов'язане з цінностями «активне, діяльне, насичене подіями життя» (32,05 % вибірки); 6) переживання внутрішнього конфлікту також зачепило цінності «матеріально забезпечене життя» (28,2 % вибірки), «впевненості у собі» (33,33 %) та «свободи у своїх думках і діях» (32,05 %) (очевидно, що війна позбавила людину цих цінностей значною мірою: свободи чинити за своїми виборами; упевненості у собі, своїй здатності без сумнівів приймати рішення та безбідного життя).

Середні показники важливості для респондентів цінностей та їх доступності для них представлені нами на діаграмі:

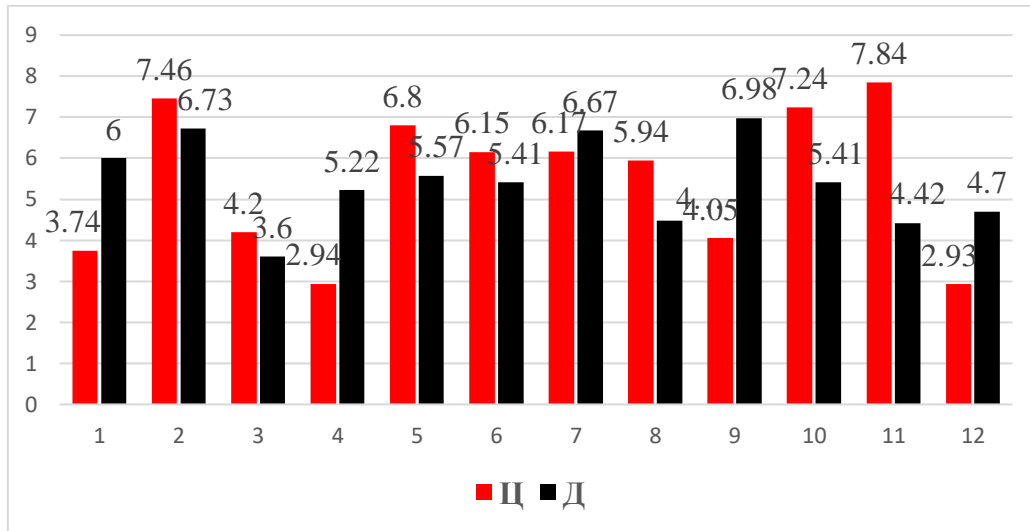

Рис.1. Середні показники цінностей (Ц) і їх доступності (Д) для респондентів за методикою О. Б. Фанталової

Джерело: Власна концепція автора

Діаграма відображає середні показники рангів цінностей за методикою О. Б. Фанталової, тобто демонструє значимість цінностей, з одного боку, та її доступність для досліджуваних, – з іншого. Очевидно, що найменша різниця між цими двома показниками – за цінностями «здоров'я» (2), «цікава робота» (3), «матеріально забезпечене життя» (6) та «наявність хороших, вірних друзів» (7), тоді як за рештою цінностей різниця досить суттєва (більша одиниці), особливо помітна за цінностями «щасливе сімейне життя» (11) (де важливість цінності значно перевищує ступінь її доступності для респондентів (у результаті провокуючи у багатьох опитуваних внутрішній конфлікт)) та «пізнання / можливість отримувати нову інформацією та знання, розвиватися інтелектуально» (9), де ситуація протилежна: цінність виявляється більш доступною, ніж затребуваною (отже, це свідчить про наявність відчуття внутрішнього вакууму, також у багатьох досліджуваних).

Аналізуючи кореляційні зв'язки показників методик, спочатку ми будемо звертатися до позитивної кореляції, що відповідає цінностям лівого

показника кожного фактора «Великої п'ятірки», а потім – акцентувати увагу на негативній кореляції, що визначатиме цінності правого показника фактора.

Отже, *екстраверти* цінують повагу від інших людей ($r=0,27$, $p\leq 0,05$), освіченість ($r=0,28$, $p\leq 0,01$) і наявність хороших і вірних друзів ($r=0,26$, $p\leq 0,05$) (хоча зазначимо, що друзів цінують респонденти з різними особистісними характеристиками); тоді як *інтровертованим* ближчі та важливіші цінності дисциплінованості ($r=-0,24$, $p\leq 0,05$), терпимості до чужих і власних недоліків ($r=-0,27$, $p\leq 0,05$), доступності для них цінності здоров'я ($r=-0,28$, $p\leq 0,01$).

Прихильні, приязні до інших людей респонденти цінують вірних друзів ($r=0,31$, $p\leq 0,01$), повагу від інших ($r=0,23$, $p\leq 0,05$), освіченість ($r=0,36$, $p\leq 0,001$) (як і екстраверти), а також силу волі ($r=0,31$, $p\leq 0,01$) та здоров'я ($r=0,27$, $p\leq 0,05$); в той час як ті, хто схильний бути байдужим і *відстороненим* від інших, цінують лише цікаву роботу ($r=-0,27$, $p\leq 0,05$).

Досліджувані, кому властиво проявляти *самоконтроль* у поведінці, цінністю вважають наявність вірних хороших друзів ($r=0,31$, $p\leq 0,01$), повагу від інших ($r=0,33$, $p\leq 0,01$), пізнання / отримання нової потрібної інформації ($r=0,26$, $p\leq 0,05$), освіченість ($r=0,35$, $p\leq 0,01$), силу волі ($r=0,31$, $p\leq 0,01$), непримиримість до власних і чужих недоліків ($r=0,23$, $p\leq 0,05$), здоров'я ($r=0,22$, $p\leq 0,05$) та творчість ($r=0,23$, $p\leq 0,05$) у різних життєвих сферах; тоді як *імпульсивні* особи найбільше цінують красу природи ($r=-0,27$, $p\leq 0,05$) та розваги / відпочинок ($r=-0,26$, $p\leq 0,05$).

Респонденти з переважанням *емоційної нестійкості* цінностями вважають відповідальність особистості ($r=0,23$, $p\leq 0,05$), силу волі ($r=0,23$, $p\leq 0,05$) та хороше здоров'я ($r=0,39$, $p\leq 0,001$); в той час як досліджувані з домінуванням *емоційної стабільності*, врівноваженості, більше цінують як працьовитість ($r=-0,40$, $p\leq 0,001$), так і вміння відпочивати – розваги ($r=-0,26$, $p\leq 0,05$) та доступність для них здоров'я ($r=-0,24$, $p\leq 0,05$).

За п'ятим фактором методики (експресивність – практичність), опитані, у кого переважає *експресивність*, цінують хороших вірних друзів ($r=0,22$, $p\leq 0,05$), повагу від інших людей ($r=0,28$, $p\leq 0,01$), пізнання ($r=0,36$, $p\leq 0,001$), освіченість ($r=0,30$, $p\leq 0,01$) та доступність для них щасливого сімейного життя ($r=0,25$, $p\leq 0,05$); тоді як *практичні* досліджувані цінностями вважають можливість працювати та розважатися: розваги ($r=-0,27$, $p\leq 0,05$), працьовитість ($r=-0,34$, $p\leq 0,01$), – вести активне життя ($r=-0,24$, $p\leq 0,05$) та творити ($r=-0,27$, $p\leq 0,05$).

Отже, цінністю може бути будь-яке матеріальне чи духовне явище, особливо значиме для людини чи / та суспільства, водночас це можливість певного об'єкта задовільнити важливу потребу людини. Особистісні цінності стають суттєвим / центральним фактором сприйняття та тлумачення світу, подій і ситуацій у ньому. Також цінності людини визначають цілі, досягнення яких людина прагне. А, оскільки система цінностей особистості впорядкована ієрархічно, то й цілі, які формує людина на основі власних цінностей також мають підлягати ієрархічному структуруванню.

1. Цінності є індивідуальними, проте далеко не завжди унікальними, і з погляду людини, всі її цінності є добрими та цілком гідними; проте, враховуючи те, що кожна людина – окрема неповторна індивідуальність, ми не можемо визнати, як це робить L.Sagiv та S.H.Schwartz [28], що всі людські цінності є соціально бажаними; тут, до речі, варто зазначити, що усі теорії цінностей, за суттю, тлумачать їх як цілком моральні, хоча бажаність, важливість і значимість предмета чи явища для людини не робить їх водночас моральними; з іншого боку, – цінності, які визначаються цими теоріями, насправді в основному відповідають ознаці моральності, проте це не означає, що людина не може вважати цінним дещо інше, що не входить до переліків цінностей, зроблених різними вченими, та з погляду соціуму чи й іншої людини не є моральним; це повертає нас до початку роздумів щодо того, що те, що людина насправді цінує і може поставити / визначити собі за

мету, є суто індивідуальним, але може бути не моральним (про це, принаймні, свідчить наявність у кожному суспільстві правопорушників і злочинців).

2. Цінності у психіці людини впорядковані в ієрархічну систему за допомогою попарних порівнянь, оскільки одну цінністю людина може вважати більш значимою за іншу, проте питання про те, чи є / продовжує залишатися цінністю та, яка опинилася на нижньому щаблі ієрархії, про яку людина навіть не згадує, цінністю для людини – зовсім не риторичне.

3. Цінності відносно стабільні та можуть проявлятися у різних життєвих контекстах, тобто постійно; до прикладу, якщо людина цінує свободу і незалежність, це буде проявлятися у різних життєвих сферах та видах активності людини. Водночас цінності досить стійкі, вони мало змінюються з часом та мало залежні від ситуації, до якої потрапляє людина.

4. Цінності не завжди цілком усвідомлюються людиною, а, будучи усвідомленими, осмислюються й емоційно оцінюються.

5. Цінності не лише пов'язані з досягненням цілей, вони володіють смислом, оскільки використовуються людиною як еталонні зразки при оцінці речей, людей, ситуацій, обставин життя, світоустрою тощо.

Ціннісні орієнтації, на відміну від більшості цінностей людини, володіють мотиваційною силою, оскільки спрямовують і орієнтують людину на досягнення бажаної та значимої цінності / мети, виражаючи водночас як її оцінку та ставлення до неї, так і уявлення людини про навколишній світ а також осмисленість нею власного життя.

Досліджувані студенти з різними особистісними рисами частіше / найбільше цінують: вірних хороших друзів і повагу від інших, здоров'я та силу волі, а освіченість – більше, ніж пізнання. Інтроверти при цьому вирізняються цінуванням дисциплінованості та толерантності до власних і чужих недоліків; нетовариські, відокремлені від інших – цікавої роботи; імпульсивні – краси природи / мистецтва та розваг / відпочинку; емоційно

нестійкі цінністю вважають відповідальність людини, а емоційно стабільні, врівноважені – поєднання працьовитості та розваг / вміння відпочивати; експресивні цінують щасливе сімейне життя, а практичні – працьовитість, активне, діяльне життя, творчість і розваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

До розділу 1

1. Круглов В. В. Впровадження механізмів державно-приватного партнерства в інфраструктурних проектах. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2018. Т. 29 (68). № 4. С. 68–73.
2. Львовичкін М. О. Державно-приватне партнерство як економічна категорія. Європейські перспективи. 2016. Вип. 2. С. 181–190.
3. Ніфатова О. М., Шкода М. С. Активізація політики інноваційного розвитку через утворення інноваційних кластерів як форми державно-приватного партнерства. Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія : Економічні науки. 2017. № 6. С. 110–120.
4. Озерчук О. В. Державно-приватне партнерство та активізація інвестиційної діяльності в Україні. Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. 2013. № 2. С. 306–315.
5. Остапенко В. М. Формування фінансового потенціалу публічно-приватного партнерства в контексті фінансової політики держави : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. Харків, 2015. 20 с.
6. Павлюк К. В., Павлюк С. М. Сутність і роль державно-приватного партнерства в соціально-економічному розвитку держави. Наукові праці КНТУ. Економічні науки. 2010. Вип. 17. С. 10–19.
7. Роман В. Ф. Особливості децентралізації та деконцентрації влади: теоретичний аспект. Ефективність державного управління. 2014. Вип. 38. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/efdu_2014_38_11.pdf (дата звернення: 20.05.2025).

8. Сідуняк О. В. Державно-приватне партнерство: сутність, досвід та можливості використання у соціальній сфері. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. 2014. Вип. 1. С. 46–52.

9. Слободянюк Н. О. Концесія як інструмент реалізації інвестиційних стратегій державно-приватного партнерства. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2016. Вип. 19 (2). С. 140–143.

10. Солодовнік О. О. Інтереси та переваги сторін державно-приватного партнерства. Бізнес Інформ. 2014. № 6. С. 38–42.

11. Стоян О. Ю. Державно-приватне партнерство у сфері відновлювальної енергетики України: особливості, тенденції, перспективи розвитку. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 2. С. 123–126.

12. Струкова В. Механізми державно-приватного партнерства у сфері водопостачання та водовідведення в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 3. С. 189–199.

13. Тимошенко Т. Розвиток державно-приватного партнерства у сфері туризму та курортів. Актуальні проблеми державного управління. 2015. Вип. 2. С. 99–103.

14. Узунов Ф. І. Удосконалення інструментарію реалізації державно-приватного партнерства в Україні : автореф. дис. ... д-ра держ. упр. : 25.00.02. Запоріжжя, 2015. 36 с.

15. Chou J. S. et al. Critical factors and risk allocation for PPP policy: Comparison between HSR and general infrastructure projects. Transport Policy. 2016. Vol. 52. P. 36–48.

To chapter 2

1. Breck, E., et al. (2017). The ML Test Score: A Rubric for ML Production Readiness. Google.

2. Ribeiro, M.T., Wu, T., Guestrin, C., Singh, S. (2020). Beyond Accuracy: Behavioral Testing of NLP Models with CheckList. ACL.
3. Mitchell, M., et al. (2019). Model Cards for Model Reporting. ACM FAT*.
4. Barocas, S., Hardt, M., Narayanan, A. (2023). Fairness and Machine Learning. MIT Press.
5. Sculley, D., et al. (2015). Hidden Technical Debt in Machine Learning Systems. NIPS.
6. Kleppmann, M. (2017). Designing Data-Intensive Applications. O'Reilly.
7. Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
8. Amershi, S., et al. (2019). Software Engineering for Machine Learning. Microsoft Research. ICSE-SEIP.
9. Zhang, J.M., et al. (2022). Machine Learning Testing: Survey, Landscapes and Horizons. IEEE Transactions on Software Engineering.
10. European Commission. (2021). Proposal for a Regulation on Artificial Intelligence (AI Act).
11. Fowler, M. (2019). Testing Strategies in a Microservice Architecture. martinowler.com.
12. Hulten, G. (2018). Building Intelligent Systems. Apress.

До розділу 3

1. Бліхар М. П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 106–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2011_5_16.
2. Гридковець Л. М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія. Львів: Скриня, 2016. 516 с.

3. Дмитренко А. К., Чуйко Г. В. Основи гуманістичної психології. Чернівці : Прут, 2002. 268 с.
4. Кислинська Д. М. Ціннісні орієнтації: теоретичний огляд. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2015. Вип. 18. С.89–97. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PeKr_2015_18_13.
5. Коханова О. П. Ціннісні орієнтації сучасної молоді: значущість та реалізованість. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»* – Додаток 4 до Вип. 31. Том III (11): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Київ : Гнозис, 2014. С.152–157. URL: <https://chelpanov.eeipsy.org/index.php/eeip/article/view/775/780>.
6. Матяж С. В., Березянська А. О. класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Соціологія. 2013. Т. 225. Вип. 213. С.27–30.
7. Михайлишин У. Б. Ціннісні орієнтації в структурі особистості // *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв’язання: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам’яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 30 березня 2017 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України; Консультат. місія Європейського Союзу в Україні. Харків: ХНУВС, 2017. С.50–52. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/44831>.
8. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4 (22). С.98–120. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29977/1/Павліченко.pdf>
9. Подолянчук Д. С. Ціннісні орієнтації студентської молоді як предмет соціально-психологічного дослідження. *Габітус*. 2020. Вип. 19. С. 263–270. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.46>.

10. Хлонь О. М. Ціннісні орієнтації в контексті формування мотивації до правосвідомості молоді. *Науковий вісник ХДУ*. 2018. Вип. 4. С.161–166. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/164/153>.

11. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 222–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2009_38_24.

12. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості. *Соціальна психологія*. 2009. № 4 (36). С.65–73.

13. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1(39). С.94–106.

14. Besika A., Schooler J. W., Verplanken B., Mrazek A. J., Ihm E. D. A relationship that makes life worth-living: levels of value orientation explain differences in meaning and life satisfaction. *Heliyon*. 2022. Vol. 8. Iss. 1. e08802. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e08802>.

15. Borg I., Hermann D., Bilsky W. A closer look at personal values and delinquency. *Personality and Individual Differences*. 2017. Vol. 116. P. 171–178. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.04.043>.

16. Collins P. R., Sneddon J., Lee J. A. Do personal values have an effect on self-esteem in middle childhood? *Personality and Individual Differences*. 2022. Vol. 199. e111861. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111861>.

17. Gamage K. A. A., Dehideniya D. M. S. C. P. K., Ekanayake S. Y. The Role of Personal Values in Learning Approaches and Student Achievements. *Behav. Sci*. 2021. № 11. P. 102. DOI: <https://doi.org/10.3390/bs11070102>.

18. Gayen P. Values and Morals in Contemporary Society: Role in Various Domains. *Galore International Journal of Applied Sciences and Humanities*. 2023. Vol. 7. Iss. 2. April–June. DOI: <https://doi.org/10.52403/gijash.20230201>

19. Ionescu C. G., Ciuperca E. M., Cotel A., Licu M. Personal values clusters and their associations to social media behaviors and psychological well-being. *BMC Psychol.* 2024. Oct 8. № 12(1). P. 545. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40359-024-02046-4>.

20. Kesberg R., Keller J. The Relation Between Human Values and Perceived Situation Characteristics in Everyday Life. *Front Psychol.* 2018. Sep 13. № 9. e1676. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01676>.

21. Kesberg R., Keller J. Personal values as motivational basis of psychological essentialism: An exploration of the value profile underlying essentialist beliefs. *Personality and Individual Differences.* 2021. Vol. 171. e110458. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110458>.

22. Kuusisto E., de Groot I., de Ruyter D., Schutte I., & Rissanen I. Values manifested in life purposes of higher education students in the Netherlands and Finland. *Journal of Beliefs & Values.* 2023. P. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1080/13617672.2023.2279866>.

23. Mashlah S. The Role Of People's Personal Values In The Workplace. *International Journal of Management and Applied Science (IJMAS).* 2015. Vol. 1. Iss. 9. P. 158–164.

24. Poorkami G.G.H., Fallah V., Salimi L. The Role of Ethical Values in the Meaning of Life and Its Impact on Education from the View of Frankl's Approach. *Int J Ethics Soc.* 2023. № 5(2). P. 27–34. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijethics.5.2.41>.

25. Purc E., Laguna M. Personal Values and Innovative Behavior of Employees. *Front Psychol.* 2019. Apr 18. № 10. P. 865. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00865>.

26. Rokeach M. *The Nature of Human Values.* New York : Free Press, 1973. 438 p.

27. Russo C., Danioni F., Zagrean I., Barni D. Changing Personal Values through Value-Manipulation Tasks: A Systematic Literature Review Based on

Schwartz's Theory of Basic Human Values. *Eur J Investig Health Psychol Educ.* 2022. Jun 28. № 12(7). P. 692–715. DOI: <https://doi.org/10.3390/ejihpe12070052>.

28. Sagiv L., Schwartz S. H. Personal Values Across Cultures. *Annual Review of Psychology.* 2022. Vol. 73. P.517–546. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-020821-125100>.

29. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture.* 2012. № 2(1). DOI: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>.

30. Schwartz S. H. Individual values across cultures. *The Praeger handbook of personality across cultures: Culture and characteristic adaptations.* / A. Timothy Church, editor. Santa Barbara, California: Praeger, 2017. P. 121–152.

To chapter 4

1. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2016). *New Ukrainian School Reform.* Kyiv. Retrieved from <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

2. Clément, E. (2022). *Cognitive flexibility: The cornerstone of learning.* Wiley.

3. Wippermann, S.; Koris, R. (2025). Critical Self-Reflection as the Key to Employability: Findings from an Exploratory Study. In: *11th International Conference on Higher Education Advances (HEAd'25).* Valencia, 17-20 June 2025. <https://doi.org/10.4995/HEAd25.2025.20088>

4. Mo, J. (2017). Collaborative problem solving (PISA in Focus No. 78). OECD Publishing. [doi.org](https://doi.org/10.1787/5e9b1c1c-en)

5. Liu, J., Watabe, Y., & Goto, T. (2022). Integrating sustainability themes for enhancing interdisciplinarity: A case study of a comprehensive research university in Japan. *Asia Pacific Education Review, 23,* 695–710. <https://doi.org/10.1007/s12564-022-09788-z>

6. OECD. (2019). Supporting teacher professionalism: Insights from TALIS 2018. OECD Publishing. doi.org
7. MacPhee, D., & Kline, S. (2019). A multidimensional model of teacher education: Designing and implementing pedagogical innovation. *Critical Issues in Teacher Education*, 26, 4–14.
8. Mir, A. H. (2025). Learner-centered pedagogies: Transforming education for the 21st century. *Journal of Advanced Research in Educational Administration*, 3(4), 383-387. <https://doi.org/10.54443/jaruda.v3i4.217>
9. Lim, T. (2023). Problem-based learning: Benefits, challenges, and the way forward. In K. Heng, K. Sol, S. Kaing, & S. Em (Eds.), *Innovations and challenges in Cambodian education: Youth's perspectives* (pp. 21–38). Cambodian Education Forum. <https://cefcambodia.com/2023/09/18/problem-based-learning-benefits-challenges-and-the-way-forward/>
10. Feng, X., Liu, Q., Zhu, J., & Zhang, N. (2018). Analysis of the characteristics of collaborative knowledge construction in a teacher workshop. In 2018, the 7th International Conference on Industrial Technology and Management (ICITM) (pp. 385–389). IEEE. <https://doi.org/10.1109/ICITM.2018.8333980>
11. Priestley M & Drew V (2016) Teachers as agents of curriculum change: closing the gap between purpose and practice. *European Conference for Educational Research*, Dublin, 23-26 September 2016, 23.08.2016. <http://www.eera-ecer.de/ecer-programmes/conference/21/contribution/39307/>
12. Nisa, A. Z., & Kurniawati, F. (2024). A systematic literature review of data-driven decision making: Professional development program and its impact on enhancing teachers' efficacy. *Jurnal EDUCATIO: Jurnal Pendidikan Indonesia*, 10(2), 241–250. <https://doi.org/10.29210/1202424879>
13. Nikitchenko, L., Davydova, Z., Krylova, V. ., Samborska, O., & Arkushyna, H. . (2024). Innovative Approaches to Learning and Teaching in Ukrainian Higher Education. *Cadernos De Educação Tecnologia E Sociedade*, 17(1), 495-505. <https://doi.org/10.14571/brajets.v17.n1.495-505>

14. European Commission. (2020). *A European strategy for data* (COM (2020) 66 final).
15. UNESCO. (2020). *Education for sustainable development: A roadmap*. UNESCO Publishing. <https://doi.org/10.54675/YFRE1448>
16. Darling-Hammond, L., Hyster, M. E., & Gardner, M. (2017). *Effective teacher professional development*. Learning Policy Institute.
17. Vincent-Lancrin, S., Urgel, J., Kar, S., & Jacotin, G. (2019). *Measuring innovation in education 2019: What has changed in the classroom?* Educational Research and Innovation, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264311671-en>
18. Johnson, K. E. (2009). *Second language teacher education: A sociocultural perspective*. Routledge.

To chapter 5

1. Белкова Т.О. Здоров'язберігаючі технології в контексті освітнього середовища. *Health & Education*. 2023. № 4. С. 33–40. <https://doi.org/10.32782/health-2023.4.33>
2. Бобрикова Ю. Здоров'язбережувальні технології як засіб формування соціальної компетентності учнів закладу загальної середньої освіти. *Нова педагогічна думка*. 2025. Т. 121. № 1. С. 88–93. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2025-121-1-88-93>
3. Бойченко А.О. Здоров'язбереження здобувачів вищої освіти в умовах сучасного освітнього середовища. *Освіта. Інноватика. Практика*. 2024. Т. 13. № 6. С. 88–94. <https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol13i6-001>
4. Губарь О., Васюк Ю. Здоров'язбережувальні технології в контексті інклюзивного освітнього середовища ЗВО. *Українська професійна освіта*. 2025. № 18. С. 45–52. <https://doi.org/10.33989/2519-8254.2025.18.347627>
5. Моц А. Здоров'язбережувальні освітні технології в підготовці

здобувачів вищої освіти як складова безпеки життєдіяльності ЗВО. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2025. № 2. С. 112–118. <https://doi.org/10.31891/pcs.2025.2.44>

6. Христова Т.Є. Інформаційно-структурна модель фізичного статусу здоров'я. *Науково-методичні основи використання інформаційних технологій в галузі фізичної культури і спорту*: збірник наук. праць. 2019. Вип. 3. С. 112–115. <https://journals.uran.ua/itfcs/issue/view/10309>

7. Al-Fraihat D., Joy M., Sinclair J. Evaluating E-learning systems success: An empirical study. *Computers in Human Behavior*. 2020. Vol. 102. P. 67–86. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.08.004>

8. Falloon G. From digital literacy to digital competence: the teacher digital competency (TDC) framework. *Education and Information Technologies*. 2020. Vol. 68. P. 2449–2472. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09767-4>

9. Khrystova T.E., Pyurko V.E., Khrystovoi D.Y., Pyurko O.E. Digital Technologies as a Tool for Modernizing the Professional Activity of a Health Preservation Teacher. *Cross-disciplinary studies in science, innovation and social development*. Monograph. Prague: Publishing house Education and Science s.r.o., 2026. Vol. 3. P. 27–38. <https://doi.org/10.65237/3-2026-3>

10. Marushkevych A. Health-preserving educational technologies in student training: the need for provision. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Pedagogy*. 2023. Vol. 2. № 18. P. 43–46. <https://doi.org/10.17721/2415-3699.2023.18.09>

11. Pyurko V.E., Khrystova T.E., Pyurko O.E., Kazakova S.M. Information concept of the human health phenomenon as a guarantee of bioecosystem stability. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*. 3rd International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters 24/05/2022 – 27/05/2022, Kryvyi Rih, Ukraine. 2022. 1049 (1). 012070. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1049/1/012070>

12. Voogt J., Knezek G., Christensen R. Curriculum challenges in the digital age: A framework for teacher ICT competencies. *Computers & Education*. 2021. Vol. 170. Art. 104224. P. 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104224>

To chapter 6

1. Balch D. E. Ghost students: The rise of bots in online education. *Faculty Focus*. 2025. <https://www.facultyfocus.com/articles/teaching-with-technology-articles/ghost-students-the-rise-of-bots-in-online-education/>

2. Deveci Topal A., Dilek Eren C., & Kolburan Geçer A. Chatbot application in a 5th grade science course. *Education and Information Technologies*. 2021. Vol. 26. No. 5. P. 6241–6265. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10627-8>

3. Kuhail M. A., Alturki N., Alramlawi S., & Alhejori K. Interacting with educational chatbots: A systematic review. *Education and Information Technologies*. 2023. Vol. 28. P. 973–1018. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11177-3>

4. Labadze L., Grigolia M., & Machaidze L. Role of AI chatbots in education: Systematic literature review. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 2023. Vol. 20. Art. 56. <https://doi.org/10.1186/s41239-023-00426-1>

5. Panok V., Shevchenko A., Nazar M., Starkov D., Meshcheriakov D., & Shevtsov A. Methodological principles of educational and psychological chatbot development. *Information Technologies and Learning Tools*. 2025. Vol. 106. No. 2. P. 76–93. <https://doi.org/10.33407/itlt.v106i2.5872>

6. SaveEcoBot. URL: <https://www.savednipro.org/bot/> (дата звернення: 06.04.2026).

7. Telegram API. URL: <https://core.telegram.org/api> (дата звернення: 06.04.2026).

8. Жмурко О. А. Цифрові технології у формуванні екологічної свідомості майбутніх учителів біології. *Молодь і ринок*. 2025. № 2/234. С. 155–158. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2025.320862>

9. Лега О. В., Канцедал Н. А., Прийдак Т. Б., Яловега Л. В. Аналітичні методи оцінювання ефективності чат-ботів у системах цифрової комунікації освіти. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2026. № 26. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18274848>

10. Махарадзе Д., Стьопкін А., Турка Т., Педенко Ю. Використання чат-ботів у роботі вчителя інформатики в закладах загальної середньої освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2024. № 2 (109). С. 119–131. <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2024-109-2-119-131>

11. Мельник А. В. Огляд програм для створення освітніх чат-ботів: технічні можливості та переваги. У: *Стан, досягнення та перспективи інформаційних систем і технологій: матеріали XXIII Всеукраїнської науково-технічної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів*. Одеса: Видавництво ОНТУ, 2023. С. 350–352.

12. Орлов О. Методика використання чат-ботів у керуванні дослідницькою діяльністю студентів. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2025. № 8. С. 174–180. URL: <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2025-2.23>

13. Серман Л., Сулейманова І., Медейчук О., Серман Т. Інтеграція чат-боту GPT в процес вивчення англійської мови. *Science and Education*. 2024. № 1. С. 32–39. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2024-1-6>

14. Терлецька Т., Коваленко І. Використання чат-ботів на основі великих мовних моделей у науково-педагогічній діяльності викладачів. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2024. № 16. С. 194–215. <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2024.1613>

15. Умрик М. А., Морзе Н. В. Використання ботів, асистентів, агентів штучного інтелекту в освітній діяльності. *Відкрите освітнє е-*

середовище сучасного університету. 2025. № 19. С. 205–225. URL: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2025.1914>

16. Чат-бот «ЕкоБульбашка» від НЕНЦ для поширення екологічних знань та формування свідомого ставлення до природи серед дітей. URL: https://znayshov.com/News/Details/chat_bot_ekobulbashka_vid_nents (дата звернення: 06.04.2026).

До розділу 7

1. Лепський М. А. Профайлінг злочинця та політика: монографія. Запоріжжя: ЦНСД, 2024. 400 с.

2. Коновалова В. О. Правова психологія : підручник. Харків : Право, 2008. 424 с.

3. Безсонов О. О. Криміналістична характеристика злочинів: монографія. Харків: Право, 2016. 340 с.

4. В. М. Плетенець. Особливості використання профайлінгу у виявленні проявів протидії розслідуванню. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)* #5(57). 2020. С.40-44.

5. Моца В. В. Теоретико-методологічні засади використання кримінального аналізу оперативними підрозділами правоохоронних органів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73. С. 141–147.

6. Дикуніва І. «Слідова картина» злочину як елемент криміналістичної характеристики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 154–157.

7. Кримінальний профайлінг в Україні: тренди, виклики й перспективи. *JustTalk*. 2023. URL: <https://justtalk.com.ua/post/kriminalnij-profajling-v-ukraini-trendi-vikliki-j-perspektivi>.

8. Телійчук В. Г., Зінченко С. С. Щодо застосування профайлінгу в оперативно-розшуковій діяльності підрозділами кримінальної поліції

Національної поліції України. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 12. С. 184–193. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/12/27.pdf>

9. Телійчук В. Г., Гунько К. О. Побудова психологічного профілю та прогнозування поведінки особи оперативної уваги працівниками кримінальної поліції. *Colloquium-journal* №32 (191), Część 1 (Warszawa, Polska). 2023. С.74-78. URL: <https://colloquium-journal.org/en/journal/colloquium-journal-32-191-2023/>

10. Долженков О. Ф. Оперативно-розшукова психологія: реалії та перспективи розвитку. *Юридична психологія*. 2019. № 2. С. 85–92.

11. Яковчук М. Предмет зловживання впливом та його «слідова картина». *Європейські перспективи*. 2022. № 1. С. 125–130.

12. А. М. Ханькевич. Географічне профілювання як інноваційний метод встановлення місцезнаходження осіб, які вчиняють серійні злочини. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/106.pdf

13. І. Шинкаренко, Г. Спіцина, Т. Подзолкова. Моральні та правові виклики щодо використання профайлінгу в протидії злочинності. *Науковий вісник ДДУВС*. Спеціальний випуск № 2. 2021. С. 298-306. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9122/1/42.pdf>

До розділу 8

1. Бондаренко О. С. Легалізація доходів отриманих злочинним шляхом за допомогою криптовалюти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 230–232.

2. Думчиков М. О. Способи легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом у кіберпросторі. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 5. С. 330–334.

3. Думчиков М. О., Гоч Л. М. Особливості протидії легалізації злочинних доходів за допомогою віртуальних активів у кіберпросторі: практичний вимір. Реформування правової системи в контексті

євроінтеграційних процесів : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 18–19 травня 2023 р.). Суми : СумДУ, 2023. С. 185–188.

4. Калайда Ю. П. Можливості блокчейн-технологій у розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених у кіберпросторі. Інформація і право. 2021. № 4 (39). С. 170–178.

5. Когут Ю. І. Технології блокчейн та криптовалюта: ризики та кібербезпека. Київ : Консалтингова компанія «СІДКОН» ; ВД «Дакор», 2022. 316 с.

6. Присташ С. С. Віртуальні активи як предмет легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права. 2023. № 3. С. 9–13.

7. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 19.01.2026).

8. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 19.01.2026).

9. Сіддікі Н. Хак, Мовчан Р. О. Криптовалюти та Blockchain-технології у сучасній протиправній діяльності. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2018. № 1(10). С. 78–83.

10. Dumchikov M., Reznik O., Bondarenko O. Peculiarities of countering legalization of criminal income with the help of virtual assets: legislative regulation and practical implementation. Journal of Money Laundering Control. 2022. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/JMLC-12-2021-0135>.

11. Никифорчук В. Д., Хоменко Р. О., Куций М. Ю. Деякі особливості оперативно-розшукової протидії кримінальним

правопорушенням в умовах воєнного стану. «Національні інтереси України»: науково-практичний журнал. No 5(10), 2025. С.679-686. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/download/23741/23714/29784>

До розділу 9

1. Базовий компонент дошкільної освіти. (Державний стандарт дошкільної освіти). Нова редакція. 2021. URL: <https://ezavdnz.mcfra.ua/book?bid=37876> (дата звернення: 08.05.2022).

2. Вознюк А. Соціально-громадянська компетентність у парадигмі сучасної дошкільної освіти: актуальність та зміст проблеми // Академічні студії. Серія «Педагогіка», Вип. 3, 2022. – С. 72-76.

3. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; наук. ред. А. М. Богуш / за ред. Н. В. Гавриш. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.

4. Козак Л. В., Федорова С. О. Формування соціально-громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку в сучасному соціокультурному середовищі. Перспективи та інновації науки. 2022. № 2. С. 356–368. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2\(7\)-356-368](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2(7)-356-368)

5. Косенчук О. Формування соціально-громадянської компетентності у дітей старшого дошкільного віку//*Педагогічна освіта: теорія і практика. Випуск 32 (1-2022) Pedagogical Education: Theory and Practice. Issue 32 (1-2022) (Category «B»)* <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2022-32>

6. Каплуновська О. Україна – моя батьківщина. Програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку. – Тернопіль: Мандрівець, 2022. – 72с.

7. Найден О. С. Велика книга ляльок. Київ: Видавництво Старого Лева, 2019. – 219с.

8. Матвієнко Л. Ю. Іграшка як об'єкт декоративно-ужиткового мистецтва. Київ: Мистецтво, 2013.
9. Мотанки-інтерляльки: Як оригінально пропагувати культуру різних народів через Україну. Державний департамент з питань взаємодії з дітьми та молоддю : вебсайт. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/motanki-interlyalki-yak-originalno-propaguvati-kulturu-riznikh-narodiv-cherezukrainu-202201171413210>
10. Піроженко Т. О. Діалогічна взаємодія в дошкільному віці. Київ: Освіта, 2015.
11. Піроженко Т. О., Ладивір С. О., Соловійова Л. І. та ін. Компас у світі ціннісних орієнтацій дошкільника : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2016. 56 с.
12. Поніманська Т. І., Дичківська І. М., Козлюк О. А., Кузьмук Л. І. Соціальний розвиток дитини: старший дошкільний вік. Київ : Генеза, 2013. 88 с.
13. Соболевська, С. О. Лялька-метафора як універсальний культурний медіатор і засіб арт-терапії / С. О. Соболевська // Культурологічний альманах / МОН України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. – Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2023. – Випуск 1. – С. 219-224.
14. Соболевська С. Роль народної та авторської ляльки у міжкультурній комунікації//Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв № 3'2023. – С.27-31.
15. Council of Europe. Competences for Democratic Culture: Living Together as Equals in Culturally Diverse Democratic Societies. Strasbourg, 2016.
16. UNESCO. Intercultural Competences: Conceptual and Operational Framework. Paris, 2013.

To chapter 10

1. Felt (2026). Akella M. The 9 top satellite imagery companies. Available at: <https://felt.com/blog/top-satellite-imagery-companies> (accessed 03.04.2026)

2. Almohsen, A. S. (2024). Challenges Facing the Use of Remote Sensing Technologies in the Construction Industry: A Review. *Buildings*, 14(9), 2861. <https://doi.org/10.3390/buildings14092861>

3. BlackSky (2026). BlackSky Satellite. Available at: [https://apollomapping.com/blacksky-satellite-image-ry#:~:text=Subsequent%20Global%20Generation%20%20Satellites%20%E2%80%93%206%20km%20C2%B2%20\(3.8%20km%20x%205.6%20km%20at%20minimum\)&text=Below%20is%20the%20least%20expensive%20BlackSky%20Global%20data%20offered.](https://apollomapping.com/blacksky-satellite-image-ry#:~:text=Subsequent%20Global%20Generation%20%20Satellites%20%E2%80%93%206%20km%20C2%B2%20(3.8%20km%20x%205.6%20km%20at%20minimum)&text=Below%20is%20the%20least%20expensive%20BlackSky%20Global%20data%20offered.) (accessed 03.04.2026)

4. Statista (2026). Commercially available satellite imagery worldwide in 2022, by cost per square kilometer (in U.S. dollars). Available at: <https://www.statista.com/statistics/1293877/commercial-satellite-imagery-cost-world-wide/#:~:text=Global%20commercial%20satellite%20imagery%20data%20cost%202022%2C,dollars%20per%20square%20kilometer%20of%20the%20image.> (accessed 03.04.2026)

5. Fiore, F. and Elvis, M. (2026). Space science & the space economy. *Space Policy*, vol. 75. <https://doi.org/10.1016/j.spacepol.2025.101713>

6. GlobeNewswire (2026). Geospatial Imagery Analytics Company Evaluation Report 2025: Google, Maxar Technologies and Trimble Lead with AI Satellite Data Platforms, High-Resolution Imagery and Real-Time Spatial Analytics. Available at: <https://www.globenewswire.com/news-release/2026/03/05/3250307/28124/en/Geospatial-Imagery-Analytics-Company->

Evaluation-Report-2025-Google-Maxar-Technologies-and-Trimble-Lead-with-AI-Satellite-Data-Platforms-High-Resolution-Imagery-and-Real-Time-Spatia.html (accessed 03.04.2026)

7. SI Imaging Services (2026). Go to order. Available at: <https://www.si-imaging.com/page/33> (accessed 03.04.2026)

8. Capella Space (2026). Intelligence At The Speed Of Your Mission. Available at: <https://www.capellaspace.com/solution/sar-data> (accessed 03.04.2026)

9. Kim, Y.-J. (2024). Commercial Use of Satellite Remote Sensing Data and Civil Liability. *Laws*, vol. 13(6), iss. 77. <https://doi.org/10.3390/laws13060077>

10. Kuzmenko, O. (2026). UPD. Maxar Technologies explained the disconnection of access to its satellite images in Ukraine. Only 3 state structures have access. Dev.ua. Available at: <https://dev.ua/en/news/maxar-vidkliuchyv-suputnykovi-znimky-v-ukraini-1741338180> (accessed 03.04.2026)

11. Leclerc, T. and Lemaire, T. (2023). The Legal Framework of Remote Sensing by Satellites. *Space Law: Legal Framework for Space Activities*, pp. 227-253. <https://doi.org/10.1002/9781394264698.ch12>

12. Capella Space (2025). Minimum charges for tasking. Available at: <https://docs.up42.com/data/tasking-min-charges> (accessed 03.04.2026)

13. Airbus (2026). Questions and Answers. Available at: <https://www.intelligence-airbusds.com/en/8714-questions-and-answers#:~:text=Minimum%20orders%20are%20100%20km%C2%B2%20for%20Pleiades,size%20of%2010%20km%20in%20any%20direction.> (accessed 03.04.2026)

14. Ongeo Intelligence (2025). Satellite Imagery Pricing: A Comprehensive Guide to Costs and Value. Available at: <https://ongeo-intelligence.com/blog/satellite-imagery-pricing-guide> (accessed 03.04.2026)

15. Youyod, T. and Li, S. (2025) Legal Challenges When Applying Current Laws to the Use of Space Data. *Beijing Law Review*, vol. 16, pp. 678-690. doi: 10.4236/blr.2025.162032.

Vydavatel:

Publishing house Education and Science s.r.o. IČO : 271 56 877.
Frýdlanská 15/1314 , Praha 8. MS v Praze , oddíl C, vložka 100614

**Cross-Disciplinary Studies in
Science, Innovation and Social
Development**

Volume X

Signed for printing on April 28, 2026.
Format 60x90/8. Headset Times New Roman.
Mental printing. arc. 7,7. Edition online.